

ЦИВІЛІСТИКА

ГРИНЮК О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
(Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського)

УДК 347.121

ПРИНЦИП ЗАБОРОНИ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ ТА ІНШИХ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Стаття присвячена аналізу заборони комерціалізації донорства органів та інших анатомічних матеріалів як основоположного принципу реалізації права на донорство. Досліджено правомірність отримання деяких фінансових пільг та стимулів у сфері трансплантації: компенсація та відшкодування витрат, пов'язаних з проведенням трансплантації, витрати на похорон тощо.

Ключові слова: право на донорство, донор, реципієнт, заборона комерціалізації, трансплантація.

Статья посвящена анализу запрета коммерциализации донорства органов и других анатомических материалов в качестве основополагающего принципа реализации права на донорство. Исследована правомерность получения некоторых финансовых льгот и стимулов в сфере трансплантации: компенсация и возмещение расходов, связанных с проведением трансплантации, расходы на похороны и тому подобное.

Ключевые слова: право на донорство, донор, реципиент, запрет коммерциализации, трансплантация.

The article is dedicated to prohibition of commercial transplantation of organs and other anatomical materials as a fundamental principle of a right for donation. We have investigated the legal aspects of obtaining certain financial benefits and incentives in the sphere of transplantation, such as compensation and reimbursement of expenses related to transplantation surgery, the cost of the funeral, etc.

Key words: right for donation, donor, recipient, prohibition of commercialization, transplantation.

Вступ. Одним з істотних питань в області трансплантології, зокрема реалізації права на донорство, є заборона комерціалізації донорства. Законодавство України закріплює принцип безоплатності донорства, проте допускає реалізацію права на донорства кісткового мозку на платній основі. Зазначене положення суперечить нормам міжнародних актів у сфері трансплантації. Окрім цього, платність донорства суперечить таким поняттям, як етичність, гуманність, альтруїзм, рівність у доступі до органів та тканин тощо.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю проведення аналізу принципу заборони комерціалізації донорства, оскільки такий принцип є основоположним у питанні реалізації права на донорство та рівності, прозорості й доступності отримання послуг з трансплантації реципієнтами. Актуальність також обумовлена наявністю у законодавстві

України положення про платність донорства кісткового мозку, що суперечить нормам міжнародних актів.

Окремі аспекти цивільно-правового регулювання права на донорство розглядалися в наукових роботах таких вчених-цивілістів і фахівців в області медичного права, як Л.О. Кравчикової, М.Н. Малєїної, Р.О. Стефанчука, Л.В. Федюк, О.В. Кохановської, С.Б. Булеца, Н.О. Давидової, Л.В. Красицької, С.Г. Стеценка, І.Я. Сенюти та інших, які заклали фундаментальну базу для подальшого дослідження питань, що розглядаються.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинного законодавства України, інших держав та міжнародного законодавства у питанні впровадження та реалізації принципу заборони комерціалізації, систематизація наукових поглядів і розробок стосовно цієї проблеми. Новизна роботи полягає в тому, що нами наведені результати дослідження проблеми впровадження в Україні принципу заборони комерціалізації в сфері трансплантації кісткового мозку.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів» трансплантація – спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці реципієнту органа або іншого анатомічного матеріалу, взятих у людини чи у тварини (далі – Закон про трансплантацію) [1]. Згідно з преамбулою цього Закону з урахуванням сучасного стану науки і рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я Закон про трансплантацію визначає умови і порядок застосування трансплантації як спеціального методу лікування, забезпечує додержання в Україні прав людини та захист людської гідності при застосуванні трансплантації та здійсненні іншої, пов'язаної з нею діяльності.

Трансплантація, як і будь-який інший вид медичної діяльності, має здійснюватися на підставі принципів, тобто таких відправних (основних) положень, які виражають найважливіші закономірності розвитку права, визначають його головні риси, характеризуються найвищим рівнем імперативності і загальною значимістю, відбивають об'єктивну необхідність побудови і зміцнення певного суспільного ладу [2, с. 3].

На підставі консультативного процесу Асамблея охорони здоров'я у своїй резолюції WHA66.22 затвердила 11 керівних принципів ВООЗ з пересадки людських клітин, тканин і органів, які є основою для впорядкування механізмів отримання, розподілу й трансплантації біологічного матеріалу з урахуванням особливостей правової системи кожної країни [3].

Сформульовані ВООЗ керівні положення передбачають принципи добровільності надання згоди донором на вилучення у нього органів, заборони комерціалізації проведення трансплантації, добросовісності та справедливості використання органів та тканин, високої якості надання такого виду медичної послуги і відкритості організації та здійснення заходів, пов'язаних з донорством і трансплантацією, при забезпеченні особистої анонімності і конфіденційності донорів і реципієнтів тощо.

Можливість продовжити життя людини і поліпшити її якість за допомогою трансплантації органів і тканин містить в собі небезпеку перетворення донорства в комерційну угоду, де можливі зловживання, підкуп, корупція (купівля або продаж органів людини, купівля пріоритетного права в списку черговиків на той чи інший донорський орган) [4, с. 22].

Відтак, одним із важливих принципів, пов'язаних зі здійсненням донорства і трансплантації, є заборона комерціалізації проведення трансплантації.

З етичної точки зору, донорство повинно бути добровільною, свідомо здійснюваною та безкорисною (альтруїстичною) жертвою. Добровільність можлива за відсутності примусу до донорства, що спирається на родову, фінансову, адміністративну або іншу залежність (пряму або через посередництво третіх осіб) [5, с. 298–299]. Шлях платного донорства, насамперед, аморальний, оскільки органи можуть отримати тільки ті, здатний заплатити за них великі гроші. Плата за орган підриває систему донорства, засновану на альтруїзмі та гуманізмі [6, с. 162].

Всі основні міжнародні документи, які регламентують питання трансплантації органів і тканин, передбачають заборону комерціалізації права на донорства та трансплантації.

Так, в п. 8 Декларації про трансплантацію органів людини (Мадрид, жовтень 1987 р.), що прийнята Всесвітньою медичною асамблеєю, проголошується, що засуджується купівля і продаж людських органів для трансплантації. У Положенні про торгівлю живими органами (Брюссель, жовтень 1985 р.) зазначено, що Всесвітня медична асоціація засуджує придбання і продаж людських органів для трансплантації. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (Ов'єдо, 4 травня 1997 р.), у ст. 21 проголошує, що «тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди». Заборону використовувати людське тіло та його частини як джерело фінансового прибутку містить, зокрема, ст. 3 Хартії основних прав Європейського Союзу (7 грудня 2000 р.). Загальна декларація про геном людини і права людини (11 листопада 1997 р.) проголошує, що людський геном у його природному стані не повинен бути джерелом фінансового прибутку (ст. 4). Згідно зі Стамбульською декларацією про трансплантаційний туризм і торгівлю органами (2008 р.) «спадщиною трансплантології має стати торжество дарування життя однією особою іншій, а не наявність знедолених жертв незаконного обороту органів і трансплантаційного туризму».

Необхідно наголосити на тому, що, з точки зору цивільного права, право на донорство, визначене у ст. 290 Цивільного Кодексу України, є особистим немайновим правом фізичної особи. Серед основних ознак особистого немайнового права більшість вчених-цивілістів виділяє такі, як невідчужуваність та відсутність економічного змісту. Як зазначає Р.О. Стефанчук, під поняттям особистого немайнового права фізичних осіб слід розуміти суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом тісно та нерозривно пов'язане з особою носія, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу), об'єктом цього права є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках – й інше нематеріальне благо [7, с. 131]. У повній мірі таке визначення стосується і змісту такого особистого немайнового права, як право на донорство. Об'єктом права на донорство, на нашу думку, є такі особисті немайнові блага, як життя, здоров'я та особиста недоторканість донора.

Також треба зауважити, що для реалізації особистого немайнового права на донорство з метою трансплантації донор вступає у цивільні правовідносини з відповідним медичним закладом. Як зазначає Н.В. Коробцова, при укладенні договору донорства органів та інших анатомічних матеріалів реалізується правомочність розпорядження власним здоров'ям особи, оскільки при цьому порушується тілесна цілісність її організму і виникає ризик погіршення стану її здоров'я. Укладення договорів донорства сьогодні все більше втручається у сферу дії таких цивільних прав, як право на захист життя, охорону здоров'я і тілесну недоторканість [8, с. 87].

У правовідносинах з донорства реалізація особистого немайнового права на донорство відбувається при активних діях двох сторін: донора та медичного закладу, уповноваженого здійснювати трансплантацію, на користь третьої особи – реципієнта. Відтак, поняття «заборона комерціалізації» трансплантації стосується всіх суб'єктів правовідносин: донора, відповідного медичного закладу, реципієнта.

Відповідно до ст. 18 Закону України про трансплантацію укладання угод, що передбачають купівлю-продаж органів або інших анатомічних матеріалів людини, за винятком кісткового мозку, забороняється.

Слушною є думка авторів проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини» (реєстр. від 4 серпня 2015 р. № 2386а-1) про необхідність доповнення зазначеної вище статті положенням щодо заборони реклами пропозицій органів або інших анатомічних матеріалів людини [9], що кореспондує положенням ч. 2 ст. 21 Додаткового протоколу до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини та Резолюції ВООЗ WHA66.22.

Водночас положення чинного Закону (ч. 3 ст. 14, ст. 18) та Проекту Закону про надання безоплатно або за плату за згодою донора його кістковий мозок для трансплантації іншій особі викликає сумнів щодо його правомірності та етичності.

Відтак, ми погоджуємося з висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на Проект Закону про те, що принцип «безоплатності, за винятком кісткового мозку» не збігається з нормами міжнародних актів у сфері трансплантації, якими забороняється використання людського тіла, його частин, органів, тканин як джерела фінансового прибутку [9]. Крім того, в травні 2010 р. Всесвітня асамблея охорони здоров'я (ВООЗ) прийняла резолюцію WHA63.22, що закликає сприяти розробці систем для безкорисливого, добровільного та безкоштовного донорства клітин, тканин і органів як таких і підвищувати інформованість і розуміння громадськістю переваг добровільного неоплачуваного забезпечення клітин, тканин і органів як таких від померлих і живих донорів на протигагу фізичним, психологічним і соціальним ризикам для окремих осіб і громад, що виникає з торгівлі матеріалами людського походження та трансплантаційного туризму; перешкоджати гонитві за фінансовим прибутком або порівнянними перевагами при укладанні угод щодо частин тіла людини, торгівлі органами та трансплантаційного туризму [3].

Існування зазначеного положення «платності» суперечить відомому здавна латинському принципу “*Mambrogum humanorum aestimationemo dominus membrogum suorum*” – «немає ціни членам людського тіла, ніхто не господар своєму тілу», на який вказує С.В. Гринчак, аналізуюч. 4 ст. 143 Кримінального кодексу України (далі – КК України), що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю органами або тканинами людини. А відповідність такої норми КК України зазначеному принципу «є ефективним кроком на шляху запобігання комерційного використання людських органів, позитивним проявом імплементації норм міжнародного права, які засуджують торгівлю людськими органами для трансплантації» [10, с. 245].

На відміну від українського законодавства, § 493 Цивільного Кодексу Чеської Республіки прямо вказує на те, що людське тіло і його частини, навіть відокремлені від тіла, не є річчю [11]. Таким чином, на тіло людини, органи, тканини не виникає право власності, а відтак, вони не можуть бути об'єктами правовідносин з донорства та трансплантації. Як зазначає Л.Б. Ляуш, принцип заборони комерціалізації відповідає основному закону моральних взаємин між людьми, відповідно до якого людина не може розглядатися як засіб для досягнення мети іншої людини і етичним розумінням людини як особистості (а не речі), яка володіє гідністю, волею і свободою. З цими етичними положеннями тісно пов'язане питання про правовий статус трансплантатів. Заборона на купівлю продаж людини поширюється і на його органи і тканини. Перетворюючись у «біологічні матеріали» і будучи засобом трансплантації, вони не повинні стати засобом комерціалізації з причини їх належності до людського організму. Оскільки органи і тканини людини є частиною людського організму, вони не відповідають поняттю речі. А отже, не повинні мати ринкового еквіваленту і ставати предметом угоди купівлі-продажу [12].

На нашу думку, збереження норми про можливість укладення договору купівлі-продажу кісткового мозку залишає відкритим «скриньку Пандори», через що зберігається висока вірогідність скоєння злочинів у цій сфері. Адже саме бідність, безгрошів'я та складні життєві ситуації штовхають людей на продаж своїх тканин (органів), заохочуючи трансплантаційний туризм в Україні. А відтак, торгівля тканинами (органами), в тому числі і трансплантаційний туризм, порушують принципи рівності, справедливості та поваги до людської гідності. Таким чином, відбувається дегуманізація суспільства шляхом коммодифікації людського тіла, його частин, тканин тощо.

Крім того, бажання допомогти пацієнтам, з одного боку, та бажання заробляти надприбутки, з іншого боку, формують «чорний ринок» трансплантології, на якому обертаються мільйонні кошти та вчинюються численні злочини. При цьому до відповідальності притягуються одиниці, реальне покарання не понесла жодна особа [13]. Водночас в Україні щорічно пропадають безвісти десятки тисяч осіб, значна частина яких є людьми віком, найбільш придатним для вилучення органів; існують непоодинокі випадки штучного (без згоди або

шляхом уведення в оману майбутніх матерів) переривання вагітності на останніх строках; практично не контролюються і не враховуються можливості вилучення органів під час проведеного розтину тіл померлих [13, с. 45].

Міжнародна організація з міграції в Україні зафіксувала 14 випадків незаконного вилучення органів та тканин та одну спробу протягом 2004–2015 р. [14]. Проте ця статистика не відображає реальну ситуацію.

О.В. Ілляшенко зазначає: «Як виявилось у ході опитування практичних оперативних працівників, основними причинами, за якими інформація про окремі факти незаконної торгівлі органами і тканинами людини не надходить до правоохоронних органів та не враховується офіційною статистикою, є: 50,3% – приховування потерпілим; 38,5% особам було важко відповісти на дане питання; 5,6% зазначили – приховування самими правоохоронними органами; 2,9% — не розглядають правоохоронними органами як злочини; 2,7% — розглядаються правоохоронними органами як злочини інших видів [15, с. 151]».

Враховуючи вищевикладене, вважаємо необхідним вилучити із діючого Закону України та Проекту Закону про трансплантацію положення про надання за плату за згодою донора його кістковий мозок для трансплантації іншій особі (у ч. 3 ст. 14, ст. 18). У свою чергу, для збільшення кількості донорів кісткового мозку, вважаємо необхідним здійснення державної політики, основними складовими якої мають бути фінансування відповідної державної програми, посилення відповідальності всіх осіб – суб'єктів правовідносин з трансплантації та здійснення інформаційної політики, за якою пожертвування кісткового мозку повинно стати «справою честі» кожної особи. Саме завдяки цим складовим буде досягнута мета донорства та діяльності з трансплантації – порятунку здоров'я та життя людей, які потребують цього методу лікування. На жаль, Державна цільова соціальна програма «Трансплантація» на період до 2012 р. не була реалізована, а у Законі України «Про Державний бюджет на 2016 р.» спеціального фінансування цієї галузі охорони здоров'я не передбачено.

Принципи некомерціалізації будь-яких частин тіла людини також містить національне законодавство Австрії, Бельгії, Греції, Данії, Ірландії, Італії, Нідерландів, Іспанії, Франції, Швеції, Чеської Республіки, США тощо.

Так, у Національному законі США про трансплантацію органів (1984 р.) (розд. III ст. 301) є положення про визнання закупівлю органів незаконною, якщо будь-яка особа свідомо купувала, отримувала, або іншим чином передавала будь-який людський орган за плату для використання у трансплантації [16]. Відповідно до § 28 Закону Чеської Республіки «Про трансплантацію органів і тканин» прямо передбачено, що людське тіло і його частини не повинні бути джерелом фінансової вигоди [17].

Водночас необхідно зауважити, що згідно з Резолюцією ВООЗ WHA66.22 заборона на продаж або купівлю клітин, тканин і органів не виключає відшкодування розумних та тих, що піддаються контролю, витрат, понесених донором, включаючи втрату доходу, або оплату витрат, пов'язаних з доглядом, обробкою, збереженням і передачею людських клітин, тканин або органів для трансплантації.

Відповідно до ч. 1 ст. 21 Додаткового протоколу до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини принципу «заборони отримання фінансової вигоди» не суперечать платежі, які не створюють фінансову вигоду або порівнянні переваги, зокрема:

- компенсації витрат заробітків та інших законних витрат живих донорів, викликаних видаленням або пов'язаних з медичними оглядами;
- виплати законних зборів за законні медичні або пов'язані з ними технічні послуги, що надаються у зв'язку з трансплантацією;
- компенсації в разі непередбаченого збитку, понесеного в результаті видалення органів або тканин у живої особи.

Зазначене положення у тій чи іншій мірі також закріплене у національному законодавстві багатьох держав. Так, законодавство України (ст. ст. 22, 23 Закону України про трансплантацію) визначає, що донор підлягає обов'язковому державному страхуванню на випа-

док смерті, зараження його інфекційною хворобою, виникнення у нього інших хвороб чи розладів здоров'я у зв'язку з виконанням ним донорської функції. Крім того, донору відшкодується шкода, заподіяна uszkodженням здоров'я у зв'язку з виконанням ним донорської функції з урахуванням додаткових витрат на лікування, посилене харчування та інші заходи, спрямовані на його соціально-трудова та професійну реабілітацію. Інвалідність донора, що настала у зв'язку з виконанням ним донорської функції, прирівнюється до інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання. У разі смерті донора, що настала внаслідок виконання ним донорської функції, членам сім'ї померлого, які були на його утриманні, призначається пенсія у зв'язку із втратою годувальника.

Відповідно до ст. 301 розд. III Національного закону США про трансплантацію органів термін «плата» не включає в себе розумні платежі, пов'язані з видаленням, транспортуванням, імплантацією, обробкою, контролем якості та зберіганням людського органу або витрат подорожі, житла і втраченої заробітної плати, понесені донором у зв'язку з пожертвуванням органу. Відповідно до § 28a Закону ЧР про трансплантацію, передбачено компенсацію особі за похорон донора, § 28b передбачено компенсацію живим донорам за відшкодування витрат та втрат доходів, понесених у зв'язку з виконанням ним донорської функції. Подібні положення містить, наприклад, й ст. 3 Закону Республіки Польща щодо збору, зберігання і трансплантації клітин, тканин і органів [18].

Як зазначає С.Г.Стеценко, гуманність і альтруїзм донора, що рятує здоров'я, а часто і життя іншої людини, повинні бути по можливості адекватно компенсовані у вигляді вищезгаданих гарантій, що надаються [19].

Водночас межа між отриманням відшкодування та певної фінансової вигоди у зв'язку з виконанням особою донорської функції буває розмита – на це вказують положення національних законів деяких країн. Так, законодавство Ізраїлю, прийняте в березні 2008 р., дозволяє здійснювати фіксований одноразовий платіж до 18 000 шекелів як відшкодування витрат донорів, що пов'язані з процесом дослідження донорів (дорожні витрати і втрата робочих днів) і наслідком такої операції (втрата заробітної плати). З одного боку, йдеться про відшкодування витрат донорів, але одноразова виплата у зазначеній фіксованій сумі грошей (еквівалент близько 4 719 доларів США) може бути і вигодою для бідних верств населення [20].

Висновки. Реалізація принципу некомерціалізації будь-яких частин тіла людини залишається актуальною на сьогодні не тільки в Україні, але й у всьому світі. Людське тіло, його частини, тканини не повинні бути річчю, а відтак, всі реципієнти повинні мати однаковий прозорий та правомірний доступ до такого виду лікування, як трансплантація. Право на донорство, у свою чергу, повинно бути реалізовано також без меркантильної складової – добровільно, альтруїстично, з метою порятунку здоров'я та життя інших людей.

Список використаних джерел:

1. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів : Закон України від 16 липня 1999 р. № 1007-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1007-14>.
2. Науково-практичний коментар Цивільного Кодексу України : у 2 т. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця]. – К. : Юрінком Інтер, 2008–. – Т. 1. – 2008. – 831 с.
3. Керівні принципи ВООЗ з трансплантації людських клітин, тканин і органів WHA66.22, затверджені у травні 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/transplantation/ru>.
4. Биомедицинская этика : [словарь-справочник] / [Т.В. Мишаткина, Я.С. Яскевич, С.Д. Денисов и др.] ; под ред. Т.В. Мишаткиной. – Минск : БГЭУ, 2007. – 90с.
5. Введение в биоэтику / под ред. Б.Г. Юдина. – М. : Прогресс-традиция, 1998. – 517 с.
6. Донорство в трансплантации органов / [Р.Л. Розенталь, В.В. Соболев, А.А. Сондо-ре]. – Рига, 1987. – 166 с.
7. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький : Видавництво ХУУП, 2007. – 626с.

8. Коробцова Н.В. Право на охорону здоров'я: поняття і зміст / Н.В. Коробцова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип.5 – Т. 1. – с. 86–88.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині : Проект Закону України реєстр. від 4 серпня 2015 р. № 2386а-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56231.
10. Гринчак С.В. Незаконна трансплантація: законодавчий досвід пострадянських держав / С.В. Гринчак // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 квітня 2006 р.) «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» / упоряд.: М.М. Сенько ; редкол.: В.Л. Ортинський та ін. – Львів, 2006. – С. 274–277.
11. Občanský zákoník № 89/2012Sb (Účinnost od: 01.01.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://portal.gov.cz/app/zakony/zakonInfo.jsp?idBiblio=74907&fulltext=Ob~C4~8Dansk~C3~BD~20z~C3~A1kon~C3~ADk&rpp=100#local-content>.
12. Ляуш Л.Б. Этические проблемы трансплантации органов и тканей человека. Этические проблемы ксенотрансплантации / Л.Б. Ляуш // Избранные лекции кафедры биоэтики РНИМУ им. Н.И. Пирогова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rsmu.ru/335.html>.
13. Кравченко А.О. Оперативно-розшукова характеристика злочинів, пов'язаних із незаконною трансплантацією органів або тканин людини / А.О. Кравченко // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 43–52.
14. Протидія торгівлі людьми в Україні : Статистика Міжнародної організації міграції станом на 31 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/documents/IOM%20VoT%20Statistics%20Ukr%20Dec2015_0.pdf
15. Ілляшенко О.В. Стан та тенденції незаконної торгівлі органами та тканинами людини в Україні / О.В. Ілляшенко // Юридична наука. – 2014. – 11. – С. 146–155.
16. Національний закон США про трансплантацію органів (1984 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://history.nih.gov/research/downloads/PL98-507.pdf>.
17. O darování, odběrech a transplantacích tkání a orgánů a o změně některých zákonů (transplantační zákon): Zákon 285/2002 Sb [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kst.cz/wp-content/uploads/2014/11/zakon_285-2013-5.pdf.
18. Opobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów: Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 2005 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20051691411>.
19. Медичне право України : [підручник] / [С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта]. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
20. New Legislation Encourages Organ Donation // Arutz Sheva: Israel national news [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/125675#.VtbgJpyLTIU>.

